

Як відаць, асэнсаванне гісторыі чытання ў Беларусі ў XIX ст. надалей пакідае шмат адкрытых пытанняў, сведчыць аб магчымасцях інтэрдысцыплінарнага падыходу, а таксама паказвае на неабходнасць пашырэння крыніцазнаўчай базы.

Summary

Lilia Kowkiel **Main Problems of the Research on Readership in the 19th century Belarus**

During the last 25 years the history of the book became a popular field of research in modern Belarus. However, most of the researchers focused on the production and distribution of the books, while the history of the readership did not gain proper attention. The paper deals with this neglected topic by analyzing the specific practical and methodological issues, related to the studies on the readership in the 19th century Belarus. Also, the possible directions of the future research activities in this academic field are suggested. Several problems are discussed, namely the specific groups of readers and the possible criteria of division: demographical (age, sex), social (class), professional, educational etc.; reading and other activities (e.g. social, educational or professional); reading and the family of the reader; readership and media (press and books); readership and the communication practices (buying, borrowing, selling; history of the copies; exchanging the opinions on reading and on texts; personal rhythm of reading etc.). The paper also presents the typology of the sources and the questionnaire of the readers' activities. The final conclusion points at the interdisciplinary approach as the most promising perspective and stresses the necessity of using previously unrecognized historical sources from the archives and libraries.

Кніжная культура: гісторыя і крыніцазнаўства

Ларыса Доўнар

КНІЖНЫ ГАНДАЛЬ У МІНСКУ

Ў КАНЦЫ XVIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX ст.

У артыкуле разглядаецца эвалюцыя і развіццё кніжнага гандлю ў горадзе ад часовых кніжных складаў, азейнасці ваноронных гандляроў кнігамі да першых стацыянарных кнігарняў. Прыводзяцца некаторыя архіўныя звесткі і ўспаміны, выкарыстоўваюцца публікацыі з тагачаснай перыёдыкі, якія складаюць важную крыніцазнаўчую базу для далейшых даследаванняў гісторыі беларускай бібліягалістыкі.

Галоўным каналам распаўсюджвання кніг у Мінску ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. былі кантрактавыя кірмашы, якія праходзілі ў горадзе два разы на год увесну – у сакавіку і на дзясяты дзень

пасля Вялікадня (дзiesiąтукі) – да 1830 г., а пазней адзін кірмаш – з 25 мая па 25 чэрвеня [2, с. 201]. Мінск і Навагрудак, паводле звестак з перыядычнага друку канца XVIII ст. [11, с. 35], з’яўляліся тымі месцамі, дзе адбываліся слыннейшыя літоўскія кантракты, у тым ліку кніжныя. Да такіх кірмашоў выпускаліся і спецыяльныя кнігагандлёвыя каталогі¹, якія і сёння сведчаць аб тым, што кнігі на польскай, лацінскай, французскай, нямецкай мовах мелі сталае распаўсюджанне на тэрыторыі Беларусі. Кнігагандлёва-выдавецкія каталогі XVIII ст. (захаваныя і вядомыя), якія былі прызначаны для Беларусі, складаюць 32% ад агульнай колькасці гарадоў Рэчы Паспалітай. Гэта Гродна, Мінск, Нясвіж, Навагрудак, Супрасль, Свіслач, Вільня, Заслаўе, Зэльва – усяго 9 населеных пунктаў і адпаведна – 19 каталогаў, што дазваляе пацвердзіць факт даволі актыўных кніжных сувязяў, а таксама паказвае і адпаведны ўзровень кніжнай культуры, высвятляе шляхі камплектавання кнігазбораў Беларусі [3].

Яскравым прыкладам служыць дзейнасць у гэтым кірунку вядомага варшаўскага кнігагандляра і выдаўца Міхала Гроля (1722–1798)², друкаваныя каталогі якога пацвярджаюць [20], што асартымент кніжнай прадукцыі для сталіцы (Варшавы) і для правінцыі нічым не адрозніваўся. Паводле газетных абвестак і каталогаў, прызначаных і для жыхароў Мінска³ можна выказаць

¹ У межах Рэчы Паспалітай першыя кнігагандлёвыя каталогі пачынаюць друкавацца ў Гданьску ў другой палове XVII ст. (першы – 1672 г.), у Варшаве – з 1730 г. На XVIII ст. прыпадае самая вялікая колькасць выяўленых друкаваных каталогаў.

² Нямецкі друкар, кнігар, выдавец. Вучыўся ў Лейпцыгу. Пачаў сваю працу кнігара ў Дрэздэне. Завязаўшы кантакты з польскім кнігагандлёва-выдавецкім рынкам, з сярэдзіны 1759 г. працуе таксама і ў Варшаве. З 1762 г. выдаваў першую ў Польшчы газету аб’яў. Акрамя Варшавы, меў філіі кнігарні ў Львове, Магілёве, Камянцы Падольскім. Высылаў вялікія партыі кніг на кантрактавыя кірмашы «do miasteczek kresowych», прадстаўляў польскія кнігі ў Лейпцыгу, утрымліваў кантакты з буйнейшымі кніжнымі фірмамі Парыжа, Амстэрдама, Берліна, Вроцлава. Аднымі з галоўных контрагентаў яго кнігарні былі таксама віленскія фірмы. У працы выкарыстоўваў новыя ў Польшчы формы гандлю і рэкламы: аўкцыйныя, сталыя каталожныя цэны, выдавецкія і кнігарскія рэцэнзіі. З 1778 г. у Варшаве пачала дзейнічаць і друкарня М. Гроля, якая пераўтварылася ў адну з лепшых на той час польскіх друкарняў. Выпускаў ён кнігі і для Адукацыйнай камісіі. – Гл.: *Staniszewski Z. Gröll Michał // Słownik pracowników książki polskiej. Warszawa : Łódź : PWN, 1972. S. 296–297.*

³ *Katalog niektórych książek polskich znajdujących się wraz z niektórymi łacinskimi, niemieckimi, francuzkiemi [etc.] u Michała Grölla księgarza nadwor[nego] J. K. Mei. w*

меркаванне, што М. Гроль мог пабываць на кантрактах у горадзе ў 1786–1790 гг. і 1795–1796 гг. (?) [16, с. 68]. Аб продажы кніг, і дзе яны маюць адбыцца, ён паведамляў, напрыклад, у «Gazecie Warszawskiej» за 1786 г.: «Donosi się kochających się w literaturze i uczonych wiadomości, że skład Gröllowski różnego gatunku książek znajdować się będzie w Mińsku i Nowogrodzku podczas kontraktów tego roku odprawiać się mających» [13, с. 7; 16, с. 68].

Акрамя ўласных друкаў, М. Гроль меў на складзе кнігарні ў Мінску выданні, якія выйшлі і ў іншых друкарнях Варшавы, Вільні, Вроцлава, Дрэздана, Кракава, Любліна, Торуні і г. д., што пацвярджаецца зместам друкаваных кнігагандлёвых каталогаў. У некаторых з іх змешчана і інфармацыя, у якой М. Гролем давалася тлумачэнне тых ці іншых коштаў кніг, уласнага перамяшчэння з кнігамі да вызначаных кантрактавых месц: «Ponieważ cena książek moich jest stosowna do kursu pieniędzy w Warszawie będącego, to jest dukat po zł. polskich 18, nowy rubel po zł. 6, a stary po zł. 7, co i drobnej monecie zarówno jest przyjęte, przeto czuję się być obowiązany donieść prześwietnej publiczności, że książki moje inaczej nie będą przedawane jak tylko tej ceny. Każdy przyzna umiarkowanie tej ceny, kiedy zważy, iż ja nie rachuję ekspensy podjętych w mojej podróży, które nie są małe. Zaczyn nikt mię nie może przekonać, abym co do ceny położonej mógł ustąpić» [16, с. 68]⁴.

Большасць выданняў, паводле каталогаў М. Гроля, датаваных другой паловай XVIII ст., было на польскай мове, напрыклад «Biblia sacra latino-polonica vulgate...» (Вроцлаў, 1771), «Akt unii kościołów protestanckich» (Дрэздан, 1791), «Historia narodu polskiego» А. Нарушэвіча (Варшава, 1784–1786), творы М. Г. Цыцэрона «O piwinnościach wszechstanów ludzi» ў перакладзе

Warszawie, Dubnie, Mińsku, Nowogrodzku podczas kontraktów; w Żelwie y Swisłoczy podczas jarmarków, w Poznaniu, Lucku, Lublinie, Grodnie, w składach tegoż, Warszawa : Druk. M. Gröllla, 1790. S. [1–3], 4–96: Katalog niektórych książek polskich, łacińskich, niemieckich, y francuzkich [etc.] znajdujących się u Michała Gröllla księgarza nadwornego J. K. Mci. w Warszawie i w Żelwie podczas jarmarku, w Zastawiu, Mińsku, i Nowogrodzku podczas kontraktów, Warszawa : Druk. M. Gröllla, 1796. S. [1–3], 4–82: Supplement do katalogu książek znajdujących się podczas kontraktów roku 1790 w Mińsku i Nowogrodzku w Księgarni Michała Gröllla, Warszawa : Druk. M. Gröllla, 1790. S. 12 nfb.; Supplement 2 do katalogu książek Michała Gröllla znajdujących się w Dubnie, Mińsku i Nowogrodzku podczas kontraktów... Warszawa : Druk. M. Gröllla, 1795.

⁴ Т.г. таксама: Supplement II do katalogu książek Michała Gröllla znajdujących się w Dubnie, Mińsku i Nowogrodzku podczas kontraktów, Adv. tyt. арк.

С. Кашуцкага (Вільня, 1766), «Gramatyka francuska krótko zebrana» (Вільня, 1784), «Księgi o stateczności» ў перакладзе Б. Буднага (Вільня, 1766), «Historia Indii Wschodnich» Т. Падлескага (Вільня, 1775), «Вайкі» Ф. Д. Князьніна (Варшава, 1776), «Dobra gospodyni» (Кракаў, 1784), «Budowanie wiejskie» П. Світкоўскага (Варшава, 1793) і інш.

Паводле каталогаў можна было зрабіць і замовы на тыя кнігі, якія знаходзіліся яшчэ ў друку, як «Bajki wybrane Ezopa Frygijczyka z naukami moralnemi i wierszykami tudzież najpiękniejsze bajeczki Fedra i Filelfa, po polsku, francusku i po niemiecku» (Варшава, «w druku») [16, с. 69].

Такім чынам у Мінску ствараўся часовы склад-кнігарня, дзе можна было набыць самыя разнастайныя творы – навуковыя, вучэбныя, для самаадукацыі і вольнага часу: па гісторыі, рэлігіі, арыфметыцы, географіі, граматыцы, мастацкай літаратуры – перакладныя і арыгінальныя, для дарослых і дзяцей.

Мясцовым калекцыянерам кніг, напэўна, былі вядомыя каталогі друкарні Віленскай акадэміі, дзе змяшчаліся таксама не толькі ўласныя выданні, але і дастаўленыя з замежных друкарняў, «osobliwie krajowuch» [20, с. 36–38, № 5–9, 11]; каталогі друкарні віленскіх піяраў, якія ўказвалі кошт кожнай кнігі без вокладкі «dla wygody kupujących» у іх кнігарні [20, с. 241, № 796.]; «Рэестры» Супрасльскай базыльянскай друкарні, у якіх адзначаліся кнігі для чытання [20, с. 41, № 19].

З дзвюма віленскімі друкарнямі – Віленскай акадэміі і піяраў, – якія мелі свае кнігарні, падтрымліваў у 1780–1790-я гг. цесныя кантакты і М. Гроль, што занатавана як у каталогах, так і ў публікацыях віленскай і варшаўскай прэсы: «Gazetach Wileńskich», «Gazecie Warszawskiej» [20, с. 78.], Супрацоўніцтва паміж кнігарнямі М. Гроля і Віленскай акадэміі (кнігарня акадэміі была заснавана яшчэ ў 1681 г.) адбывалася «na zasadzie komisji bądź wumiany księgarskiej» [20, с. 80]. Таксама ў Вільні варшаўскі кнігагандляр распаўсюджаў сваю прадукцыю і праз прыватных кнігагандляроў – пана Бушкевіча і пана Стажыньскага [12, с. 5], куды ў выпадку неабходнасці маглі звяртацца і аматары кніг з Мінска. Пра свае выдавецкія і кнігагандлёвыя навіны для жыхароў Літвы і Беларусі М. Гроль часта паведамляў у «Gazetach Wileńskich», напрыклад: «Księgarnia Gröllowska Warszawska uwiadamia Prześwietnie Publicum, iż na następujących kontraktach w

Мінску і Новогрэдку знаходзяць ся буду наступваючы нова вышле кніжкі і пісьма». сярод якіх «Uwagi obywatela w teraźniejszych okolicznościach Polski», «Katechizm o tajemnicach rządu polskiego», «O niebezpieczeństwie wagi politycznej» [14; 15].

Можна дапусціць, што М. Гроль меў пэўныя зносіны і з мінскімі кнігагандлярамі, адным з якіх мог быць, як падказвае мінскае базыльянскае выданне 1790 г., пан Гілевіч: «<...>Kwestya: Czyli dusza bardziey bywa wzruszona przez roskosz, czyli też przez smutek i inne dzieła tegoż Authora w krótcie wyidą z Druku; i będą przedawane w sklepie Jm: Pana Gilewicza za cenę mierną». Такім чынам маем мы і першае сведчанне аб існаванні ў Мінску ўжо ў канцы XVIII ст. стацыянарнага кніжнага гандлю і прозвішча аднаго з ранніх мінскіх кнігагандляроў – Гілевіч (?).

Тым не менш на працягу першай паловы XIX ст. важнейшым кнігагандлёвым кірункам для мінчукоў заставалася Вільня, праз выдавецка-кнігагандлёвыя контрагентствы якой падтрымлівалася больш шырокая сувязь з Польшчай і Еўропай. Мінск штогод прымаў віленскіх кнігагандляроў, якія «на кантрактныя ярмаркі <...> прывозілі польскія, рускія, нямецкія, французскія кнігі» [2, с. 256].

Дзякуючы Юзафу Завадскаму (1781–1838)⁵, віленскаму кнігавыдаўцу і кнігагандляру, да 1810 г. у розных гарадах Віленскай навучальнай акругі (Брэсце, Віцебску, Гродне, Мінску, Нясвіжы і інш.) была разгорнута шырокая кнігагандлёвая сетка, хоць і з невялікімі кніжнымі складамі [10, с. 55]. Менавіта ў такіх «пунктах кнігараспаўсюджвання» прымаліся таксама тэксты для друку ў Вільні. Ю. Завадскі правёў і рэарганізацыю ў кіраванні кніжнай лаўкай Віленскага ўніверсітэта, адкрыў прыватную “бібліятэку-пазычальню”, займаўся праектаваннем удасканалення прафесійнай кніжнай справы ў Каралеўстве Польскім, асабліваю ўвагу звяртаў

⁵ Юзаф Завадскі нарадзіўся ў 1781 г. у Польшчы. Вучыўся ў піяраў у Рытэвіне і Капішы. Набываў практычны вопыт на друкарскай справе ў Вроцлаве (друкарня Корна), Познані (друкарня Кюна), Лейпцыгу (фірма «Breitkopf und Hartel»). У ліпені 1803 г. Ю. Завадскі ўладкаваўся падмайстрам у кнігарні Яна Бэйца ў Вільні. У 1804 г. заснаваў уласную друкарню, а праз год, 28 жніўня, быў прызначаны тыпографам Віленскага імператарскага ўніверсітэта. З ім на ільотных умовах быў заключаны кантракт на валоданне друкарняй тэрмінам на 10 гадоў (Выдаўцы Завадскія / Я. Янушкевіч // Роднае слова, 2006. № 8. С. 123).

на павелічэнне колькасці кнігарняў у правінцыі, выступаў за арганізацыю кніжных кірмашоў⁶.

Актыўная і ўдалая прадпрымальніцкая дзейнасць, распачатая Юзафам Завадскім, паспяхова развівалася і спрыяла росту тэмпаў пашырэння кнігавыдання і кніжнага гандлю на ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Сямейную справу працягвалі і сыны Ю. Завадскага Восіп, Адам і Фелікс [5, с. 368], выкарыстоўваючы ў назве фірмы імя бацькі (да 1940 г.). Завадскія мелі сваё камісіянерства ў Варшаве ў Глюксберга, у Лейпцыгу – у Германа Шульцэ і А. Бракаўза [5, с. 369]. Вядучая роля ў арганізацыі кніжнага гандлю і выдавецкай справы належала Адаму Завадскаму.

«Выписка из дела о книгопродавцах Завадских», змешчаная І. Карнілавым у выданні «Русское дело в Северо-Западном крае», сведчыць аб пільнай увазе царскай адміністрацыі да «шкоднай дзейнасці» Завадскіх, якая заключалася ў іх «вялікім уплыве на распаўсюджанне польскай і лацінскай культур у краі». Пасля аднаго з вобыскаў на фірме было рэквізавана ліставанне А. Завадскага, у якім утрымліваліся звесткі аб замовах на польскія выданні «решительно со всех точек России: Казань, Пенза, Минск, Витебск, Могилев, Гродно... Все эти и множество уездных, заштатных городов, местечек и имений прислали в 1862 г. 625 требований на 7 слишком тысяч названий. Сверх того, один склад Завадских в Ворнянах с конца 1859 г. по март 1863 г. вытребовал до 8000 жмудских и польских молитвенников разных наименований и книг польско-исторических, польско-народных... и множество книг безусловно запрещенных или позволенных с исключением» [5, с. 358].

Кнігарні Завадскіх, Альберта Сыркіна, асабліва ў 1830–1860-я гг., былі асноўнымі цэнтрамі па распаўсюджванні адпаведна польскамоўнай і рускамоўнай літаратуры ў Вільні, а іх уладальнікі таксама з'яўляліся двума віленскімі кнігарамі, якія сістэматычна прыязджалі ў Мінск на кантрактавыя кірмашы і стала падтрымлівалі кнігавыдавецка-кнігагандлёвыя сувязі з Мінскам. Пра гэта сведчыць і перапіска з Завадскімі, напрыклад, кнігавыдаўца і кнігара А. Валіцкага, кнігара С. Рыўкіна⁷.

⁶ Дадаткова гл., напрыклад: Zawadzki / D. Poklewska // Słownik pracowników książki polskiej. Warszawa : Łódź : PWN, 1972. S. 1010–1014.

⁷ LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 481. P. 3–21; B. 439. P. 199–211.

На пачатку XIX ст. у Мінску атрымліваюць далейшае развіццё стацыянарныя кнігарні, напрыклад прыватная кнігарня Антонія Мушыньскага, аб чым сведчыць надрукаваны ў 1805 г. «Katalog Xiąg znajdujących się w Mińsku w Xięgarni Antoniego Muszyńskiego»⁸. У 1811 г., як паведамляў мінскі грамадзянскі губернатар Герман Іванавіч Родзінг, «книгопродавец находится в городе Минске три: мещанин Адам Макаревич, второй – мещанин Фелициан Калиновский, третий – шляхтич Тадеуш Бильмин, которые имеют по одной лавке для продажи книг» [1, арк. 3, 45].

Праўда, у першай палове XIX ст. яшчэ заўважаецца і сумяшчэнне стацыянарнага кніжнага гандлю і «вандроўнага». Пра існаванне «вандроўнай па ваколіцах кнігарні Бейліных» вядома з цэнзурных дакументаў (1833 г.), калі ў кнігароў былі знойдзены забароненыя ўладай кнігі на польскай і французскай мовах [6, арк. 12–13]. Першымі ўладальнікамі кніжнай лаўкі былі Ілля (Элья) Мордухавіч Бейлін і яго сын Сымон (Шымон, Сімха), якія нават не валодалі «ўзаконенай граматай», а толькі яўрэйскай. З другой паловы 1850-х гг. Гірш Бейлін і Сымон Бейлін [4, с. 320] – браты Бейліны, якім належала прыватная кнігарня ў Мінску – далучаюцца і да кнігавыдавецкіх праектаў. Менавіта дзякуючы кніжнаму гандлю (а ў мінскай кнігарні Бейліных налічвалася да 5 тыс. тамоў найноўшых твораў сучасных пісьменнікаў) Бейліны мелі цесныя выдавецкія сувязі з варшаўскімі (І. Унграм, С. Оргельбрандам), віленскімі (А. Сыркіным), мінскімі (Ё. Дворцам) кнігарамі і друкарамі, падтрымлівалі мясцовых аўтараў, сярод якіх В. Дунін-Марцінкевіч, А. Плуг, У. Сыракомля, М. Шышка. Бейліны спрабавалі дбаць адначасова як пра камерцыйныя інтарэсы, выпускаючы менавіта мастацкую літаратуру, так і пра асветныя, выдзяляючы гэтыя кнігі «do czytania za pomierną cenę», што высока цанілі і ставілі кнігарню Бейлінаў на першую ступень у горадзе [19, с. 761].

Яшчэ і ў 70–80-я гг. XIX ст. адзначаецца дзейнасць у Мінску кнігарні Бейлінаў. Ёселя і Мордуха Сімхавічаў [7, арк. 34; 8, арк. 146]. У 1882 г. памірае Гірш Бейлін [21, с. 88], а ў канцы 1887 г. апошняя ўладальніца кнігарні Рыўка Іцкава Бейліна прадае яе купцу 2-й гільдыі Арону Ельеву Левіну. Паводле пасведчання ад 2 снежня

⁸ Bibliografia Polska Karola Estreichera / Un-t Jagielloński. Wyd. 2-e. Kraków Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1991. T. 15: Katalogi. S. 177.

1887 г. яму дазваляўся гандаль рускімі і замежнымі кнігамі акрамя польскіх [9].

Каля 1836 г. была закладзена стараннем былога «naczelnika gubernji księcia Dawidowa» губернская кнігарня, стан якой, аднак, быў не з лепшых у горадзе [19, с. 761]. З канца 1840-х гг. існавала ў горадзе кнігарня Сроля Мордухавіча Рыўкіна, кніжныя запасы ў якой на 1860 г. складалі, як паведамляе «Kurier Wileński», каля 1000 тамоў.

Скупыя звесткі аб першых кніжных лаўках у Мінску дапаўняюцца некаторымі ўспамінамі, якія пакінуў, напрыклад, Тадэвуш Корзан, засведчыўшы пра ўласны вопыт набыцця кніг у горадзе. У сваіх успамінах пра Мінск першай паловы XIX ст. ён значную ўвагу прысвяціў менавіта характарыстыцы навучання ў дзяржаўнай гімназіі, дзе неабходныя і дадатковыя веды гімназісты атрымлівалі рознымі спосабамі, а асноўным сродкам былі кнігі, набытыя за плату ў прыватных бібліятэках ці кнігарнях. Нягледзячы на існаванне бібліятэкі ў самой гімназіі, яна, аднак, аўтарам не называецца, упамінаецца толькі публічная бібліятэка: «Istniała biblioteka rządowa, ale z książkami wyłącznie rosyjskimi. Miałem z niej kronikę Nestora w wydaniu prastarem Schlözera, a w tłumaczeniu Jazykowa; ani korzyści, ani przyjemności z niej nie wyciągnąłem» [17, с. 18].

Ужо на той час, у 1850-я гг., мінскія гімназісты, каб знаёміцца з тагачасным польскім літаратурным рухам, вымушаны былі таемна стварыць гурток для чытання польскіх кніг. Гэтаму спрыялі прыватныя бібліятэкі і кнігарні, аднак іх паслугі былі платнымі. Так, атрыманне на месяц кніг з чытальні, закладзенай Фларыянам Чаплянскім, каштавала пару злотых, якія гаспадар траціў для набыцця новых кніг; падобныя паслугі аказвалі і «żydzi księgarze z placu Katedralnego» [17, с. 19]. Аднак чытанне польскіх кніг, прынесеных да гімназіі, жорстка пераследавалася адміністрацыяй, цягнучы за сабой канфіскацыю выданняў, якіх у кабінёце тагачаснага дырэктара гімназіі Міхаіла Дзясніцкага, як сведчыць Т. Корзан, былі цэлыя стосы [17, с. 19].

Акрамя кніг на польскай мове гімназісты цікавіліся французскай літаратурай, і мелі магчымасць карыстацца ўласнай бібліятэкай выкладчыка гімназіі, якім быў «professor języka francuskiego Worzumowski». У асноўным навучэнцы знаёміліся з парыжскімі альбо брусельскімі выданнямі, ілюстраванымі дрэварытамі. Т. Корзан узгадвае, да прыкладу, адзін з твораў Вальтэра Скота. На

чадз з Ігнатам Легатовічам, былым прэфектам школ Лепельскага паведа, які меў «znak nieskazitelnej służby za lat 25, emerytura, ociemniałego, ale przechowującego w pamięci lepszą tradycję pedagogiczną». дадаткова займаліся гурткоўцы не толькі французскай літаратурай і мовай, а таксама лацінскай. Магчыма, гімназісты маглі бачыць і знакаміты кнігазбор І. Легатовіча. Сам жа аўтар з удзячнасцю ўспамінае, як ахвотна пазычаў яму кнігі з уласнай нямецкай бібліятэкі лютэранскі пастар Вільямс [17, с. 17]. Так, праз узаемаабмен кнігамі, радзей – іх куплю, мінская моладзь далучалася да новых паведаў у кніжным свеце, культурным жыцці еўрапейскага грамадства. Знаходзячыся пад уражаннем асабліва папулярных у той час твораў таленавітага земляка з Міншчыны Уладзіслава Сыракомлі, Т. Корзан таксама паспрабаваў свае сілы ў рыфмаванні, напісаўшы цэлы сшытак вершаў, аднёс іх у спадзяванні (праўда, марным) быць надрукаваным да віленскай кнігарні Завадскага, прадстаўнікі якой прыехалі ў Мінск на маёвы кантрактавы кірмаш [17, с. 19].

У другой палове XIX ст., калі кірмашовы гандаль ўсё ж саступае пазіцыі стацыянарнаму, як паведамляе З. Шыбека, агульная «колькасць крам ў горадзе вырасла ў 1800–1861 гг. са 124 да 594» [2, с. 202]. У той час «мінчане чыталі пераважна польскія або яўрэйскія кнігі. Набыць іх не было праблем. У горадзе існаваў шэраг прыватных бібліятэк і кнігарняў. Прадаваліся рускія, польскія, яўрэйскія і замежныя кнігі» [2, с. 257].

У 1859–1863 гг. у Мінску асабліва вылучалася, закладзеная з размахам, кнігарня Аляксандра Валіцкага (1826–1893), удзельніка грамадскага і культурнага руху ў Беларусі, літаратара, музычнага крытыка, спевака, публіцыста, выдаўца, бібліятэкара і архівіста. Кнігарня А. Валіцкага была «najnowszą i najwykwintniej może urządzoną w Mińsku <...>, założona w zeszłym roku w pięknym lokalu obywatela Korkozowicza, na rogu Wołoskiej ul. Zakład ten wystąpił z wielkimi nadziejami, a może i pretensjami na przyszłość – wszystko tu nazewnątrz i wewnątrz tchnie przemysłowością, aż do czytelnicy nawet kilku gazet za opłatą miesięczną» [19, с. 761]. Зоф'я Кавалеўска напісала, што кнігарня не толькі распаўсюджвала кнігі ў грамадстве, але і «budziła zamiłowanie w czytelnictwie» [18, с. 84]. Разам з кніжным гандлем А. Валіцкі займаўся продажам музычных нот, матэрыялаў для пісьма і малявання, прымаў замовы і выдаваў за свой кошт ноты, вучэбныя выданні. Супрацоўнічаў з варшаўскімі

і віленскімі перыядычнымі выданнямі, як «Ruch Muzyczny», «Kurjer Wileński», падтрымліваў сувязі з В. Дунінам-Марцінкевічам, А. Плугам, А. Кіркорам, У. Сыракомлем, Д. Стафановічам, С. Манюшкам, Ф. Міладоўскім і іншымі прадстаўнікамі мясцовай прагрэсіўнай інтэлігенцыі, а месцам спаткання з'яўлялася менавіта кнігарня. Пад час паўстання А. Валіцкі быў арыштаваны і 14 лютага 1863 г. высланы ў Тамбоў. У 1867 г. вярнуўся, але не ў Мінск – жыў і працаваў у Кракаве, Варшаве, Нясвіжы, падтрымліваючы кантакты, у значнай ступені – кніжныя, з роднымі ў Мінску. Пераняла кнігарню (у лютым 1863 г.) сястра А. Валіцкага Зофія Савіцка. І яшчэ на 30 гадоў працягнула яе дзейнасць, прадаўжаючы ў значнай ступені сямейныя кніжна-асветніцкія традыцыі.

Такім чынам кнігарні станавіліся важнымі пунктамі сувязі Мінска з цэлым (кніжным) светам. У кнігарнях кнігі не толькі непасрэдна купляліся, але і замаўляліся, пазычаліся за плату, пры кнігарнях адкрываліся чытальні, кнігары ўдзельнічалі ў выдавецкай дзейнасці, спрыялі фарміраванню бібліяфільскіх калекцый, распаўсюджванню новай кніжна-бібліяграфічнай інфармацыі. Дзякуючы ім кніга была заўсёды ў руху, дзякуючы гэтаму кшталтавалася і чытацкае асяроддзе Мінска.

*Пералік мінскіх кнігагандляроў канца
XVIII – першай паловы XIX ст.*

№ п/п	Уладальнікі	Гады дзейнасці	Дазволены гандаль (асартымент) выданняў	Форма кніжнага гандлю
1.	Гроль Міхал , варшаўскі кнігар, выдавец	1786– 1796	на польскай і замежных мовах	часовая кнігарня-склад (падчас кантрактавых кірмашоў)
2.	Гілевіч	1790	на польскай і замежных (?) мовах	кнігарня (?)
3.	Мушыньскі Антоні	1805	на польскай і замежных мовах	кнігарня
4.	Завадскі Юзаф , віленскі кнігар, выдавец	не пазней 1810	на польскай, рускай, замежных	часовая кнігарня-склад (падчас

			мовах	кантрактовых кірмашоў)
5.	Більмін Тадэвуш	1811		кніжная лаўка
6.	Каліноўскі Феліцыян	1811		кніжная лаўка
7.	Макарэвіч Адам	1811		кніжная лаўка
8.	Сыркін Альберт, віленскі кнігар, выдавец	з 1826 (?)	на польскай, рускай, замежных мовах	часовая кнігарня-склад (падчас кантрактовых кірмашоў)
9.	Завадскі Адам, віленскі кнігар, выдавец	пасля 1838	на польскай, рускай, замежных мовах	часовая кнігарня-склад (падчас кантрактовых кірмашоў)
10.	Бейліны Эля (Ілля) Мордухавіч, яго сын Сымон (Шымон, Сімха)	з 1833 (не пазней)	на польскай, рускай, яўрэйскай, замежных мовах	вандроўны гандаль, кнігарня
11.	Губернская кнігарня (Губернскае праўленне)	з 1836	на рускай мове	кнігарня
12.	Бейліны Гіртш і Сымон (Шымон, Сімха), браты	1850-я	на польскай, рускай, замежных мовах	кнігарня
13.	Гарадзенскі Айзік Сролевіч	з 1846	на польскай, рускай, замежных мовах	кнігарня
14.	Рыўкін Сроль Мордухавіч	1847– 1893 (?)	на рускай мове	кнігарня
15.	Валцікі Аляксандр Фердынандавіч	1859– 1863	на польскай, рускай, замежных мовах	кнігарня

1. ГАРФ. – Ф. 1165. – Д. 245.
2. Гісторыя Мінска / над рэд. У. А. Бабкова. – Мінск : БелЭн, 2006. – 696 с. : іл.
3. Доўнар, Л. І. Чытаючы бібліяграфічны крыніцы па гісторыі кніжных сувязяў і кнігазбораў Беларусі XVIII – пачатку XX ст. / Л. І. Доўнар // *Матэрыялы Міжнароднага конгрэса «Нацыянальная бібліятэка як феномен культуры»*, прыурочанага к 90-летію Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (Мінск, 5–7 студзеня 2012 г.) [Электронны рэсурс] / Нац. б-ка Беларусі : сост. А. А. Суша. – Электронныя тэкставыя, графічныя даныя і праграмы (19,5 Мб). – Мінск : Нац. б-ка Беларусі, 2012. – 1 электр. опт. дыск (CD-ROM). ISBN 978-985-6879-84-8. – (VIII Міжнародныя кнігаведчыя чытанні «Гісторычныя кніжныя калекцыі ў часе і прастранстве»).
4. *Гісторыя беларускай доакцябрскай літаратуры* / АН БССР. Ін-т літаратуры ім. Я. Купалы : рэдкал.: В. В. Борисенко [і др.]. – Мінск : Наўка і тэхніка, 1977. – 640 с.
5. *Корнілов, И.* Русское дело в Северо-Западном крае: материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху // Корнілов. – Санкт-Петербург : Тип. А. П. Лопухина, 1901. – 420, VIII с.
6. НГАБ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 193.
7. НГАБ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 2810.
8. НГАБ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 3396.
9. НГАБ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 4308.
10. *Умецкая, Е. С.* Из истории распространения книги в Белоруссии в начале XIX в. (1801–1832 гг.) / Е. С. Умецкая // *Вопросы библиографоведения и библиотековедения : межвед. сб.* / Мин. ин-т культуры. – Мінск : Изд-во БГУ, 1980. – С. 52–57.
11. *Dziennik Handlowy.* – 1787. – Cz. I–III.
12. *Gazeta Warszawska, Supl.* – 1780. – Nr 20, 8, III.
13. *Gazeta Warszawska, Supl.* – 1786. – Nr. 15, 22, II.
14. *Gazety Wileńskie.* – 1789. – Nr 10, 6, III.
15. *Gazety Wileńskie.* – 1790. – Nr 12, 20, III.
16. *Karwowska, M.* Filie i składy księgarskie Michała Grölla poza Warszawa, 1764–1796 : праца магістэрска напісана пад кіраваннем проф. д-ра hab. Józefa Szczepańca Marzena Karwowska : Un-t Wrocławski, Wydział Filologiczny, In-t Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej. – Wrocław, 1992. – 109 s.
17. *Korzon, T.* Mińsk w połowie XIX wieku : ze wspomnień osobistych / Tadeusz Korzon. – Mińsk : [s.n.] ; Wilno : E. Nowicki, 1908. – 20 s. – (Адбірак: Календарь Miński na rok przestępny 1908).
18. *Kowalewska, Z.* Obrazki Mińskie z ubiegłego stulecia: 1851 – do połowy 1863 // Z. Kowalewska. – Wilno : Nakł. Księgarni J. Zawadzkiego, 1912. – 126 s.
19. *Mińsk z nad Swisłoczy* / Antoni z Pohosta // *Kurier Wileński.* – Wilna, 1860. – Nr 71.
20. *Rudnicka, J.* Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII / Jadwiga Rudnicka. – Warszawa : B-ka Narodowa, 1975. – 298. [2] s., [16] s. tabl. : il. – (Prace Instytutu Bibliograficznego BN : nr 9).

21. Zienkiewicz, T. Polskie życie literackie w Minsku w XIX i na początku XX wieku (do roku 1921) / Tadeusz Zienkiewicz. – Olsztyn : Wyższa szkoła pedagogiczna, 1997. – 235 s.

Summary

Larysa Dołinar. **Bookselling in Minsk at the end of the 18th – the first half of the 20th century**

The author examines the evolution and development of town bookselling since temporary book warehouses and activities of itinerant booksellers to the first appearances of stationary bookstores. There are some archival data and memories, periodical publications of that time, which compile an important source study factography for further research of this poorly studied question from the history of the Belarusian science of bookselling.

Елена Денисенко

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ ИЛЛЮСТРИРОВАННЫХ ИЗДАНИЙ КАК ПЕРВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПО ИСТОРИИ РУССКОЙ КНИЖНОЙ ИЛЛЮСТРАЦИИ

(по фондам отдела редких книг и рукописей ЦНБ НАН Беларуси)

В статье в ретроспекции рассматриваются четыре тома «Материалов для библиографии русских иллюстрированных изданий», вышедшие в Санкт-Петербурге в 1908–1910 гг. по инициативе участников Кружка любителей русских изящных изданий. Говорится о достоинствах библиографического указателя, а также приводятся негативные высказывания критиков в его адрес.

Рассматриваются художественные особенности экземпляров, хранящихся в ЦНБ, имеющие индивидуальный переплет, раскрыто их бытование. Подчеркивается актуальность указателя «Материалы для библиографии русских иллюстрированных изданий» и по настоящее время. Издание может вызвать интерес у библиографов, библиофилов, книговедов, культурологов.

В истории библиографии, не только русской, но и зарубежной, до 1908 г. не было издано ни одного библиографического источника, в котором были бы так подробно описаны библиографические иллюстрированные издания, как впервые это сделал библиограф и библиофил Василий Андреевич Верещагин, выступивший инициатором такого издания. Его первое исследование русской книжной иллюстрации «Русские иллюстрированные издания XVIII и XIX веков. 1720–1870. Библиографический опыт» вышло в 1898 г. Этот указатель вместил